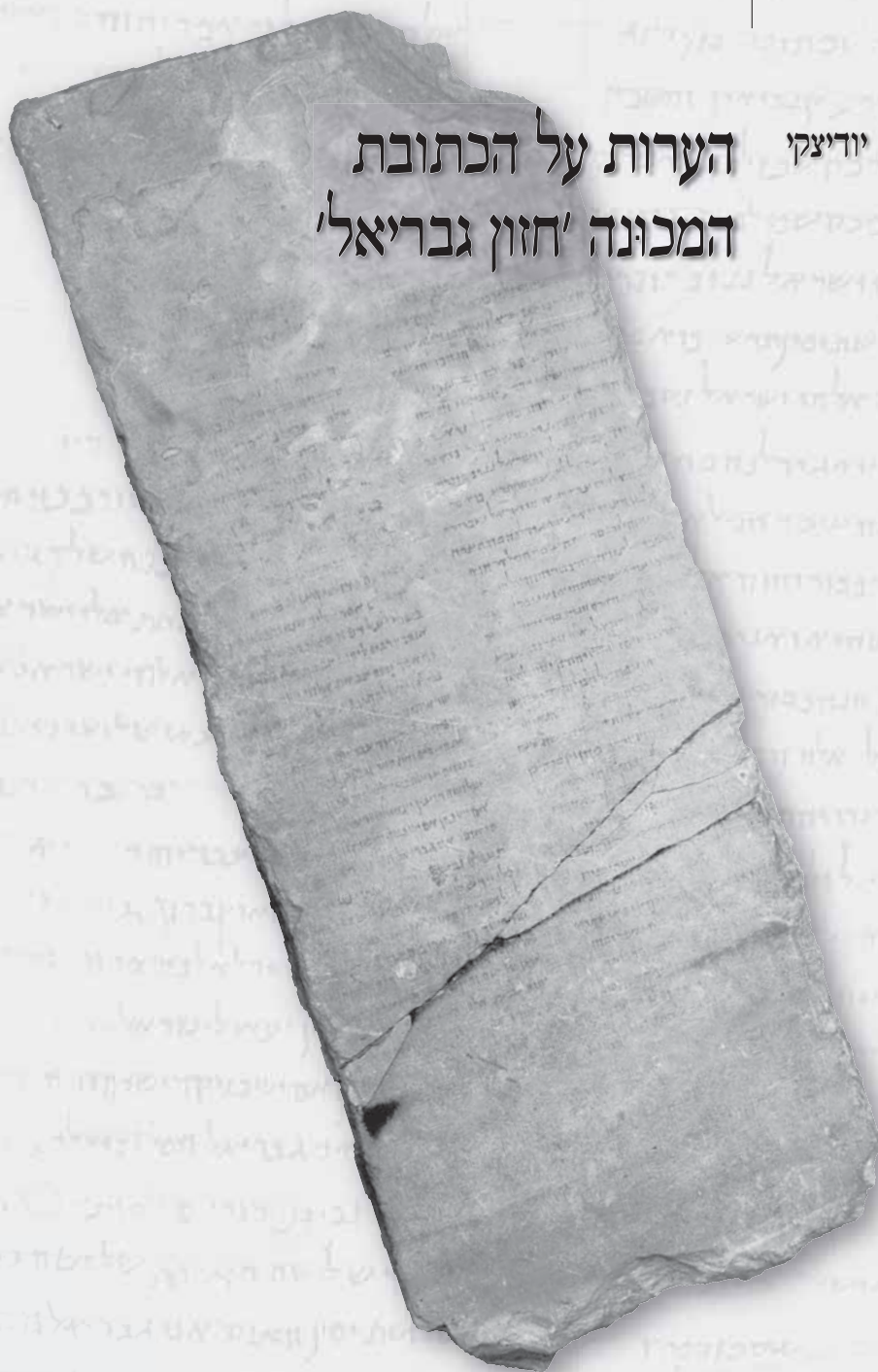

תעודה

אלכסיי (אליהו) יודיצקי
ואלישע קימרון
הערות על הכתובת
המכונה 'חזון גבריאל'

א. מבוא

בשער המאמר:
תצלום האבן נושאת
הכתובת המכונה
'חזון גבריאל'
(צילום: זאב רדובן,
באדיבות ד"ר דוד יסלון,
ציריך)

לא מכבר פרסמו עדה ירדני ובנימין אליצור טקסט מסוף ימי הבית השני כתוב על אבן.¹ האבן נפגמה והכתב נשחק, ומתוך שמונים ושבע השורות הקצרות שבכתובת נותרו רק כשלושים שלמות או כמעט שלמות. המהדירים הראשונים פענחו את רוב הטקסט הניתן לפענוח, והם ראויים לשבח ולתודה. הכתובת עוררה עניין רב, וכבר נכתבו עליה חמישה מחקרים, המוסיפים על דברי המהדירים הראשונים ומלמדים על תרומת הכתובת לתחומי מחקר שונים.² לאחרונה הופצו תצלומים דיגיטליים טובים של הכתובת, המסייעים לשפר את הקריאות. מעיון ראשוני בתצלומים האלה נראה לנו להציע כמה קריאות חדשות המועילות להבנת הטקסט ולשונו.

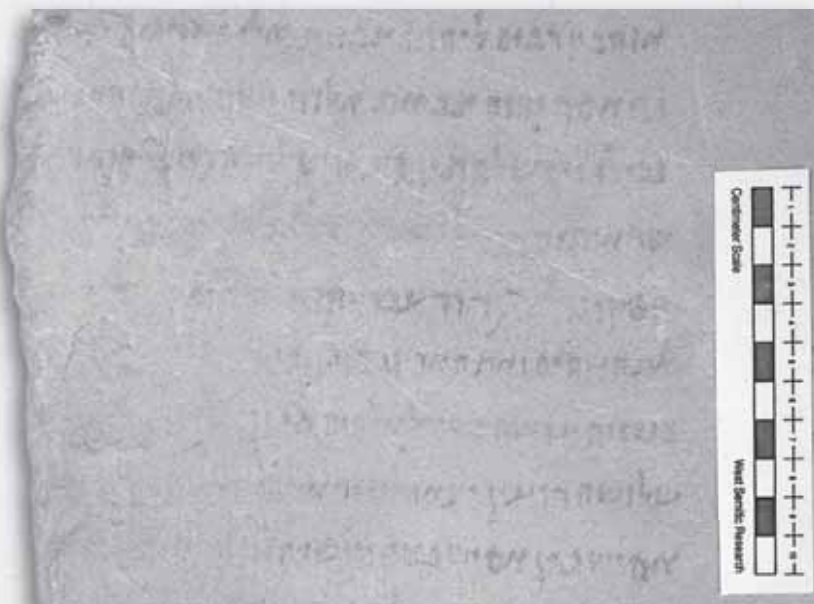
להפתעתנו גילינו כי הצורה 'אראה' מופיעה בטקסט לא פחות משלוש פעמים.³ היא מלמדת שקודמינו צדקו בקביעתם שהכתובת הזאת היא חזון. אולם השם 'חזון גבריאל' עלול להטעות, לפי שבעל החזון אינו המלאך גבריאל אלא אדם אלמוני. הרי בספרות החזיונות האדם הוא שרואה, ואילו המלאך מראה לו או מבאר את המראות.⁴ לכן נראה שעדיף לכנות את הטקסט 'כתובת החזון'.

המלאך מביא את דברי האל בפתחה הרגילה במקרא 'כה אמר אלהים צבאות אלהי ישראל'. לפעמים המילה המקראית 'כה' נכתבה 'כו'. המהדירים התקשו בכתיב הזה וקראו 'כן' או 'כי' ויצרו צירופים שאינם בעברית.⁵

גם שם העיר 'ירושלם'/'ירושלים' שכיח בכתובת יותר ממה שמצאו המהדירים,⁶ ונראה שהחזיונות שקורים לירושלם ולגאולתה הקרובה.

אנו מודים לד"ר בנימין אליצור שהעמיד לרשותנו תצלומים חדשים של הכתובת, לד"ר עדה ירדני שחיוותה את דעתה על הצעות הקריאה החדשות, לפרופ' מנחם קיסטר ולמר חנן אריאל על הערותיהם המועילות.

- 1 ע' ירדני וב' אליצור, 'טקסט נבואי על אבן מן המאה הראשונה לפסה"נ: הודעה ראשונה', קתדרה, 123 (ניסן תשס"ז), עמ' 155-166. טקסט הכתובת לפי גרסת המהדירים מובא להלן בעמ' 144.
- 2 י' קנוהל, 'עיונים ב"חזון גבריאל"', תרביץ, עו (תשס"ז), עמ' 303-328; מ' בראשר, 'על הלשון ב"חזון גבריאל"', מגילות, ז (תשס"ט), עמ' 193-226. G.A. Rendsburg, 'Linguistic and Stylistic Notes to the Hazon Gabriel', *DSD*, 16 (2009), pp. 107-116. I. Knohl, 'By Three Days, Live: Messiahs, Resurrection and Ascent to Heaven in *Hazon Gabriel*', *The Journal of Religion*, 88 (2008), pp. 147-158. A. Yardeni, 'A New Dead Sea Scroll in Stone', *BAR* 34, 1, pp. 60-61; I. Knohl, 'The Messiah Son of Joseph', *BAR*, 35, 1, pp. 59-62. I. Knohl, *Messiahs and Resurrection in the Gabriel Revelation*, Continuum 2009, pp. 8-10. (2009). עוד לא הגיע לידינו ספרו החדש של קנוהל המוקדש לכתובת 'חזון גבריאל', שביסודה הניח קריאת ירדני ואליצור ואליה הוסיף קריאות חדשות. אנחנו מקבלים את קריאותיו החדשות 'בסמך אל תירה' שבשורה 23 ו'רועי' שבשורה 70 (שם אנחנו קוראים 'רועין').
- 3 בשורות 32, 35, 38, ואולי גם בשורה 41. המהדירים הראשונים קראו 'אראה' בשורה 38, אך בשלושת המקומות האחרים קריאתם שונה מקריאתנו. כמו כן בשורות 70-71 נמצא 'אחר שראיתי'. על חשיבות הצורה 'אראה' ולתולדות העתיד המהופך וצורתו ראו להלן.
- 4 שימו לב שבשורה 28 מופיע המלאך מיכאל.
- 5 על כתיב המילית ראו להלן.
- 6 ניתן לזהות את המילה 'ירושלם'/'ירושלים' גם בשורות 32, 60, 66 ואולי 36. על כתיב המילה ראו להלן.

שורות 68-77
בתצלום דיגיטלי
חדש של הכתובת
(צילום: ברוס צוקרמן)

כל העניינים האלה אופייניים לחזיונות זכריה שבפרקים א-ו, וכבר העירו קודמינו על הזיקה לספר זכריה.⁷

על אלה יש להוסיף מובאה מספר ירמיה שנתגלתה לנו בשורות 72-74: 'הנה [אתה עשית] את השמים ואת הארץ בכוחך [הגדול ובזרעך] הנטוה עושה חסד לאלפים'; השוה: 'הנה אתה עשית את השמים ואת הארץ בכחך הגדול ובזרעך הנטוה ... עשה חסד לאלפים ומשלם עון אבות אל-חיק בניהם אחריהם...' (ירמיה לב, יז-יח). זו מובאה מתיאור גאולת הארץ (השוה: שם, לו-מב). מגילוי המובאה התברר לנו שבעל החזון השתמש בעוד מילים וביטויים מפרקי הגאולה האלה.⁸

עוד מצאנו שהצירופים 'שלושה נביאים' ו'שלושה רועים' חוזרים בכתובת בשורות 70 ו-79 זה ליד זה. בשורה 75 מופיעה התיבה 'רועין' ואין 'נביאים' לפניה, ובשורה 78 מופיע צימוד 'נביא ורועה'. למרות המאמצים הרבים שהושקעו בפענוח הכתובת עדיין נותרו קטעים לא מופענחים או מופענחים בחלקם. יש לנסות עוד טכנולוגיות צילום מתקדמות שעשויות להועיל בפענוח. ברור שבמקום שאין הקשר התומך בפענוח אין ביטחון בקריאה. משום כך בחרנו להביא גרסה חדשה המציעה רק את השורות שקריאתן מבוססת הן על סימני הכתב והן על ההקשר (שורות 11-32, 64-80). במקומות אחרים הצענו תיקוני קריאה של מילים וצירופים. הקוראים מתבקשים להתייחס בספקנות להשלמות ולקריאות המסומנות בסימני ספק (נקודה – ספק, עיגול – ספק גדול) ולהימנע מלתלות בהן חידושים מרחיקי לכת. במיוחד אמורים הדברים בקריאה 'ברית חדשה' בשורות 18-19.

7 קנוהל, עיונים (לעיל, הערה 2), עמ' 310-311.

8 המהדירים הראשונים העירו כי הביטויים 'ואגדה בגדלות', 'עושה חסד לאלפים' והמילים 'צמח' ו'אות' דומים או שווים לאלה המדומנים בפרקים לא-לג בספר ירמיה. ראו: ירדני ואליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 159-160.

ב. הקריאות המוצעות והערות לנוסח הכתובת

11	יהוה אתה שאלני כו אמר אלהים צבאות	11	יהוה אתה שאלני כו אמר אלהים צבאות
12	..טו בית ישראל, ואגדה בגדלות ירושלים	12	..טו בית ישראל ואגדה בגדלות ירושלים
13	[כו] אמר יהוה אלהי ישראל: הנה כול הגאים	13	[כו] אמר יהוה אלהי ישראל הנה כול הגאים
14	צובאים על ירושלים ו.....	14	צובאים על ירושלים ו.....
15	[ואחת, שתין, שלוש, ארבע. הנביאין והשבין	15	[ואחת שתין שלוש ארבע הנביאין והשבין
16	[והחסידין עבדי דוד בקש מן לפני אמרים	16	[והחסידין עבדי דוד בקש מן לפני אמרים
17	השויבני האות אני מבקש מן לפני כו אמר	17	השויבני האות אני מבקש מן לפני כו אמר
18	[יהוה צבאות אלהי ישראל בני בני ברית	18	[יהוה צבאות אלהי ישראל בני בני ברית
19	חדשה לישראל לשלשת ימין תדע כו אמר	19	חדשה לישראל לשלשת ימין תדע כו אמר
20	יהוה אלהים צבאות אלהי ישראל נשבר הרע	20	יהוה אלהים צבאות אלהי ישראל נשבר הרע
21	מלפני הצדק, שאלני ואגיד לכה מה הצמח	21	מלפני הצדק שאלני ואגיד לכה מה הצמח
22	הרע הזה לו ב.סד אתה עומד המלאך הוא	22	הרע הזה לו ב.סד אתה עומד המלאך הוא
23	בסמך אל תירה ברוך כבוד יהוה אלהים מן	23	בסמך אל תירה ברוך כבוד יהוה אלהים מן
24	מקומו עוד מעט קיטוט היא ואני מרעיש את	24	מקומו עוד מעט קיטוט היא ואני מרעיש את
25	..השמים ואת הארץ. הנה כבוד יהוה אלהים	25	..השמים ואת הארץ הנה כבוד יהוה אלהים
26	צבאות אלהי ישראל אלה המרכבות שמע	26	צבאות אלהי ישראל אלה המרכבות שמע
27	[קול שוד ירושלים, ואת ערי יהודה ינחם. למען	27	[קול שוד ירושלים ואת ערי יהודה ינחם למען
28	צבאות]המלאך מיכאל ולכול האהבין בקשו	28	צבאות]המלאך מיכאל ולכול האהבין בקשו
29	[מלפניך] כו אמר יהוה אלהים צבאות אלהי	29	[מלפניך] כו אמר יהוה אלהים צבאות אלהי
30	ישראל אחד שנין שלושה ארבעה חמשה ששה	30	ישראל אחד שנין שלושה ארבעה חמשה ששה
31	[וישאל מלאך] מהו ואמרה עין	31	[וישאל מלאך] מהו ואמרה עין
32	[.....] ירושלים כימות עולם ואראה שני	32	[.....] ירושלים כימות עולם ואראה שני
64	[שלושה] העולם שלושה העולם	64	[שלושה] העולם שלושה העולם
65	שלושה קדושי העולם מ.....	65	שלושה קדושי העולם מ.....
66	[ירושלים] אמר עליך אנחנו בטוחין [לו על]	66	[ירושלים] אמר עליך אנחנו בטוחין [לו על]
67	בשר לו על דם זו המרכבה של...	67	בשר לו על דם זו המרכבה של...
68	אוהבין רבים ליהוה צבאת אלי ישראל...	68	אוהבין רבים ליהוה צבאת אלי ישראל...
69	כה אמר יהוה צבאת אלהי ישראל: [שלושה]	69	כה אמר יהוה צבאת אלהי ישראל: [שלושה]

נביאים שלחתי אל עמי, שלושה רועין. [ואחר	70	נביאים שלחתי אל עמי שלושה רועין [ואחר	70
שראיתי ב... [ואשיכם] אל	71	שראיתי ב... [ואשיכם] אל	71
המקום למען דוד עבד יהוה. [הנה] אתה עשית]	72	המקום למען דוד עבד יהוה [הנה] אתה עשית]	72
את השמים ואת הארץ בכוּחך [הגדול ובזרועך]	73	את השמים ואת הארץ בכוּחך [הגדול ובזרועך]	73
הנטוה. עושה חסד לאֵלפים מ...]	74	הנטוה עושה חסד לאֵלפים מ...]	74
שלושה רועין יצאו לישראל... [חסידין]	75	שלושה רועין יצאו לישראל... [חסידין]	75
אם יש בהן, אם יש בם קרושין...	76	אם יש בהן אם יש בם קרושין...	76
מי אתה? אני גבריאל...	77	מי אתה אני גבריאל...	77
תצילם. נביא ורועה יצילו אותך. [אני מבקש]	78	תצילם נביא ורועה יצילו אותך [אני מבקש]	78
מלפניך שלושה רועים שלושה [נביאין].	79	מלפניך שלושה רועים שלושה [נביאין].	79
לשלושת ימין האות. אני גבריאל...	80	לשלושת ימין האות אני גבריאל...	80

שורה 11: יש לגרוס 'כו' במקום 'כן'. קריאה זו עדיפה הן לפי צורת האות השנייה, שאינה יורדת אל מתחת לשורה, והן לפי הלשון: הביטויים מעין 'כה אמר ה' רגילים במקרא, ואילו 'כן אמר ה' אינו מזדמן במקורות הקדומים.

שורה 12: בתחילת השורה כתובות כמה אותיות מטושטשות. נראה ששתי הראשונות הן 'טו' או 'טן'. על פי התחביר אפשר לשער שלצורה 'ואגדה' שבהמשך השורה קדמה צורת ציווי, אולי 'טו'. נראה שהקו אחרי התיבה 'בית' אינו שייך לכתובת, לפיכך עדיף לגרוס 'בית ישראל' במקום 'בית ישראל'.

שורה 14: בתחילת השורה כתובות כמה אותיות מטושטשות. ניתן לזהות שרידים דהויים של האותיות 'צובאים'. אל הביטוי 'כול הגאים צובאים על ירושלם' השוו: 'המון כל הגוים הצבאים על אריאל' (ישעיה כט, ז); 'אֲשֶׁר יִגַּף ה' אֶת כָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר צָבְאוּ עַל יְרוּשָׁלַם' (זכריה יד, יב). לולי שרידי האותיות צד"י וי"ו ניתן היה להשלים 'כל הגאים [ה]באים על ירושלם', על פי זכריה יב, ט; יד, טז.

שורה 15: 'ארבע הנביאין' – ירדני ואליצור קראו 'ארבעין נביאין'. הקווים שזוהו כסיומת 'יין' שייכים כנראה לתיבה הבאה, ומוצע לקרוא 'הנביאין' ביידוע כשמות התוכפים.

שורות 16-17: 'אמרים [הש]בני' – הושלם על פי 'להשיב אמרים אמת לשלחידך' (משלי כב, כא).⁹ והשוו: איוב כב, יד. ירדני ואליצור קוראים 'אפרים [..]שים'.

שורה 17: מוצע לקרוא 'כו' במקום 'כי' (ראו לעיל, הערה לשורה 11).

שורות 18-19: אולי ניתן לקרוא ולהשלים 'בני בויהי ביה חושה לישראל'. ירדני ואליצור קוראים 'גנימו. וכרים קדשה לישראל'. בהערותיה לנוסח המוצע ירדני הטילה ספק בהצעתנו וציינה שהקריאה 'קדשה' עדיפה.

9 אנו מודים למנחם קיסטר שהציע את הקריאה וההשלמה.

שורה 19: מוצע לקרוא 'כו' במקום 'כי' (ראו לעיל, הערה לשורה 11).

שורות 20-21: 'נשבר הרע מלפני הצדק' – משמעו 'הרשעה עומדת להינגף לפני הצדק'. הביטוי 'נשבר מלפני' מקורו בארמית, ראו למשל תרגום אונקלוס לדברים כ, ג 'ולא תיתברון מן קדמיהון'.¹⁰ הצירוף 'שב"ר מלפני' במשמע הזה מופיע בדברי יוסף ומשה, 4Q372, קטע 2 שו' 12 'כי נשבר לפניו'; 4Q373, קטע 1 שו' 6 'כי שברו יהוה אלהינו לפני'. על פי סדר המילים בכתובת הפועל 'נשבר' זמנו עבר אולם הוא מציין עתיד קרוב ואכמ"ל.¹¹

שורה 21: נראה לנו שהתיבה 'ואגיד' משקפת את הצורה הארוכה 'ואגיד' בכתוב חסר ה"א, כצורה 'ואגדה' שבשורה 12. ראו להלן בדיון הלשוני.

שורות 21-22: 'מה הצמח הרע הזה' – אולי הדברים נסובים על המראה שראה מחבר החזון, ואם כן 'צמח רע' הוא 'צמח רע מראה', שהוא סימן לעת צרה, היינו העת שלפני הגאולה. השוו: בראשית מא, פסוקים כ, כז, ומגילה חיצונית לבראשית טור 13, שו' 16.

שורה 22: אשר לתיבה 'לו ב..סד', הקריאה במקום הזה קשה. האותיות 'לוב.ס' ברורות בתצלומים. מן האות שאחרי בי"ת שררו סימני דיו לא מזהים של אות אחת או יותר. האות האחרונה נראית כרל"ת או כרי"ש, אך אולי היא ה"א או כ"ף סופית פגומה. להבנת המבנה התחבירי נראה לנו להסתייע בכתוב 'לא בצדקתך ובישר לבבך אתה בא לרשת את ארצם' (דברים ט, ה). כלומר נאמר כאן שאין אתה עומד בדבר שלך אלא המלאך הוא הסומך אותך. והשוו: 'ויצע בי ויעמידני [גבריאל] על עמדי' (דניאל ח, יח); 'והנה מיכאל אחד השרים הראשנים בא לעזרני' (שם י, ג); 'ויספ ויצע בי כמראה אדם ויחזקני ויאמר אל תירא איש חמדות' (שם, יח-ט). שימו לב לצירוף 'אל תירא' שבפסוק האחרון השווה אל 'אל תירא' שבשורה 23. ובאשר לפירוש התיבה, האותיות הראשונות 'לו' הן כתיב הפונטי של המילה 'לא', והמשך הרצף מייצג צירוף המתחיל במילית 'ב-', מעין 'לו במסד' (אתה עומד). השוו: ישעיה כח, יד-טז, בייחוד פסוק טז: 'אכן בָּחַן פָּנֵת יְקָרָת מוֹסֵד מוֹסֵד הַמַּאֲמִין לֹא יִחַשׁ'.

שורה 24: מוצע לקרוא 'מקומו' במקום 'מושבו'. כל האותיות מלבד קו"ף בטוחות למדי. אין בין הכתוב כאן לכתוב 'ברוך כבוד ה' ממקומו' (יחזקאל ג, יב) אלא שינויי לשון קטנים, אולי ארמאיזמים. הדיון המלומד של משה בראש המילה 'מושבו' חשוב לעצמו,¹² אך אין לו כפי הנראה סמך מן הכתובת.

שורה 27: מוצע לקרוא 'ואת ערי יהודה ינחם' במקום 'ושערי יהודה ינ...'. לקריאה 'ינחם' השוו: 'ינחם ה' עוד את ציון ובחר עוד בירושלם' (זכריה א, יז); 'כי נחם יהוה עמו גאל ירושלם' (ישעיה נב, ט), וכיוצא באלה שם מט, יג; נא, ג. לתקבולת 'ירושלם' // 'ערי יהודה' השוו למשל: ירמיה לג, י; זכריה א, יב.

10 השוו: ז' בן-חיים, 'ישנים גם חדשים מן צפוני מדבר יהודה', לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 280-281.

11 לפיכך עדיף לתרגם את המילה 'נשבר' בהווה או בעתיד, ולא בעבר כתרגומו של קנוהל 'the evil has been broken'.

ראו: קנוהל, BAR (לעיל הערה 2), עמ' 62.

12 בראשית (לעיל, הערה 2), עמ' 209-211.

שורה 28: בתחילת השורה מוצע לקרוא 'צְבֹאֹתְ הַמְּלָאךְ מִיכָאֵל', אמנם הקריאה הזאת מסופקת. אפשר לקרוא ולהשלים בדרכים אחרות. ירדני ואליצור קוראים '...מלאכה מיכאל'. בהמשך שם מוצע לקרוא 'ולכול האהבין' במקום 'ולכול האחרין', השוו: 'אוהבין' בשורה 68.

שורות 28–29: בקשו [מלפניך] – הושלם על פי שורות 16, 17.

שורה 29: מוצע לקרוא 'כו' במקום 'כן' (ראו לעיל, הערה לשורה 11).

שורה 31: '...וְיִשְׁאֵל מְלָאךְ..... מהו ואמרה עץ' – ירדני ואליצור קוראים 'שבועה אל מלאכה ... מה זו אמר הצץ'. הקריאה בתחילת השורה מסופקת, לעיל הובאה אחת מן האפשרויות. אולם ניתן לפענח את סימני האותיות '...אל כול אחד...'; '... אל מלאכו ...' ועוד. לפני 'מהו' עומד כנראה שם עצם המציין איזה דבר במראה. כסיפה מוצע לקרוא 'מהו ואמרה עץ', היינו 'מהו ואמרה עץ'. אם קריאה זו נכונה, הרי לנו צורת עתיד מהופך בגוף המדבר שבסופה ה"א, כנהוג במגילות מדבר יהודה, בספרי המקרא המאוחרים ובחומש השומרוני. לקריאה 'עץ' השוו: 'הצמח' בשורה 21.

שורה 32: 'יְרוּשָׁלַם כִּמְוֹת עוֹלָם וְאַרְאָה שְׁנִי' – בתיבה 'יְרוּשָׁלַם' האות יו"ד תלויה מעל השורה. ירדני ואליצור זיהו רק אותיות בודדות באמצע השורה, ובסוף שורה הם קוראים 'ואלוף שני'. נראה שיש כאן ביאור למראה העץ (שורה 31) המסמל נחת ואורך ימים; השוו: 'כִּי כִימֵי הָעֵץ יָמֵי עַמִּי' (ישעיה סה, כב), וכן עמוס ט, יא. נראה שהמילה האחרונה היא צורת נסמך 'שְׁנִי'.

שורה 33: יש לקרוא 'ירושלם' בוי"ו.

שורה 35: באמצע השורה כנראה כתוב 'ואראה איש אחד עומד'; השוו: 'אָרָא וְהִנֵּה אִישׁ אֶחָד' (דניאל י, ה). ירדני ואליצור קוראים 'שראה איש ... עובד'. על חילופי הצורות 'וארא'–'ואראה' עיינו להלן בדיון הלשוני. בכתוב מדניאל באה מילת ההצגה 'והנה' בין הפועל המציין ראייה לבין המראה, כנהוג במקרא. ואילו בכתובת היא חסרה. חסרון 'והנה' אחרי 'ואראה' חוזר בכתובת בשורה 32, ותופעה זו ידועה גם ממגילות מדבר יהודה.

שורה 36: בתחילת השורה אולי כתוב 'יְרוּשָׁלַם'.

שם: בסוף השורה כתוב 'את ירושלם'. בין השבר לתיבות אלה שרדו שלוש אותיות, אולי 'עֲזָב'.

שורות 37–38: מוצע לקרוא 'אמר אות גלות ... [ו]זאות גלות [ו]אלה העניאין ואראה'. על שתי הגלויות ראו: ירמיה כד, א–י. ירדני ואליצור קוראים 'אבר. אותגלות...אתגלות'.

שורה 41: נראה שהתיבה השנייה מן הסוף היא 'ואראה'. ירדני ואליצור קוראים 'שירם'.

שורה 53: בתחילת השורה נראה שכתוב 'על עמו ובחר', השוו: 'כִּי יִרְחַם ה' אֶת יַעֲקֹב וּבָחַר עוֹד בְּיִשְׂרָאֵל' (ישעיה יד, א); 'וְנָחַם ה' עוֹד אֶת צִיּוֹן וּבָחַר עוֹד בְּיְרוּשָׁלַם' (זכריה א, יז). ירדני ואליצור קוראים 'על עמו ומחר'.

שורה 57: מוצע לקרוא 'כו' במקום 'כי' (ראו לעיל, הערה לשורה 11).

שורה 59: באמצע השורה אחרי הפגם אולי כתוב 'אמר אלהים' או 'אמר ליהוה'.

שורה 60: בתחילת שורה ניתן לקרוא ולהשלים 'יְרוּשָׁלַם'.

שורות 64-65: 'שלושה... העולם שלושה..... העולם שלושה קרושי העולם...' – בשורות אלה כנראה חוזר שלוש פעמים הצירוף 'שלושה ... העולם', אולם המרכיב השני של הצירוף ברור רק במקרה האחרון. קודמינו קראו בשורה 64 רק את המילה 'ה/חביב', אך ספק אם קריאה זו נכונה.

שורה 66: בתחילת השורה מוצע לקרוא 'ירושלים' מלא יו"ד, אך העניין אינו ברור. ירדני ואליצור קוראים 'או שלום'.

שורות 66-67: מוצע להשלים 'עליך אנחנו בטוחין [לו על] בשר לו על דם, היינו: אנחנו בטוחים עליך, על ה', ולא על בשר ודם. השוו: 'כה אמר ה' ארוך הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרעו ומן יהוה, יסור לבו ... ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו' (ירמיה יז, ה-ז); 'לא על אינש רחיצנא ולא על בר אלהין סמיכנא, אלא באלהא דשמיא' (זוהר, ויקהל, רכה). למבנה התחבירי ולעניין השוו לעיל, שורות 22-23.

שורות 69-71: 'שלושה' נביאים שלחתי אל עמי שלושה רועין [ואחר שראיתי] – קנוהל קורא 'שלושה רועי';¹³ ירדני ואליצור קוראים 'שלושה ואני אומר'. הביטוי 'שלושה רועין' הוא תמורה לצירוף 'שלושה' נביאין' שלפניו, והוא מזדמן גם בשורה 79. לשכנות השמות 'נביא' ו'רועה' השוו: ירמיה ב, ח.

שורות 71-72: 'ואשיכם' אל המקום' – הושלם על פי ירמיה לב, לו.

שורות 72-74: כאמור לעיל בשורות האלה מופיע ציטוט מירמיה לב, יז-יח.

שורה 74: אחרי התיבה 'לאלפים' הכתב מטושטש. המילה הראשונה מתחילה כמ"ס, לכן אפשר היה להשלים על פי ירמיה לב, יח 'משלם עון אבות'. אך השלמה זו אינה מתאימה לתוכן הכתובת ולשרידי האותיות.

שורות 75-76: 'חסירין' אם יש כהן אם יש כם קרושין' – המשפט דומה לזה שבשורות 64-65, השוו: 'שלושה קרושי העולם' (שורה 65). בסוף שורה 75 עומד כנראה שם עצם המקביל ל'קרושין', אך כאמור לא הצלחנו לפענח את שמות העצם שבשורה 64, לפיכך הביטוי הושלם על סמך שורות 15-16. ירדני ואליצור קוראים 'אם יש כהן אם יש בני קדושים'.

שורה 77: ניתן לקרוא 'מי אתה' במקום 'מי אנכי'. קריאה זו מתאימה להמשך 'אני גבריאל', כלומר יש כאן דרשיח בין החוזה לבין המלאך. אמנם חסר כאן 'ויאמר' לפני 'אני'.

שורות 78-79: מוצע לקרוא 'תצילם נביא ורועה יצילו אותך' ואני מבקש מלפניך שלושה רועים שלושה [נביאין]. להשלמה 'אני מבקש מלפניך' השוו לעיל, שורות 16, 17.

שורה 80: 'לשלושת ימין האות' – קנוהל קורא 'לשלושת ימין חאיה',¹⁴ ואילו רונלד הנדל הציע לקרוא 'לשלושת ימין האות';¹⁵ השוו: 'האות אני מבקש' שבשורה 17 ו'לשלושת ימין תרע' שבשורה 19.

13 קנוהל, עיונים (לעיל, הערה 2).

14 קנוהל, עיונים (לעיל, הערה 2), עמ' 320.

15 BAR 35, 1 (לעיל, הערה 2), עמ' 8.

על הטענות שהועלו בוויכוח נוסף כי למבנה 'לשלושת ימין האות' יש מקבילה במקרא: 'לְמַחֵר יִהְיֶה הָאֵת הַזֶּה' (שמות ח, יט).¹⁶

שורה 82: בתחילת השורה מוצע לקרוא 'לי האות' או 'לו האות' במקום 'למראות'.

שם: אחרי השבר מוצע לקרוא ולהשלים 'מבוקשים מלפניך הנה' היינו 'מבקשים מלפניך. הנה...'¹⁷. להשלמה השוו שורות 16, 17, 78.

שורה 83: בתחילת השורה מוצע לקרוא 'לימין שלושה' במקום 'לי מן שלושה', השוו: 'לשלושת ימין' שבשורה 80. למבנה התחבירי השוו: 'כי לְיָמִים עוֹד שְׁבַעָה' (בראשית ז, ד); ובמיוחד בספרי המקרא המאוחרים 'לְיָמִים שְׁנַיִם' (דברי הימים ב כא, יט); 'לְיָמִים שְׁמוֹנָה' (שם כט, יז).

ג. הערות ללשון הכתובת

משה בראש כבר תיאר בפירוט ובדיוק את לשון הכתובת.¹⁸ רק בפרטים קטנים אנו חולקים על דעתו. לדבריו היו 'ד' במילה 'קִיטוּט' (שורה 24) מציינת תנועה קצרה. הוא מודע לכך שבתקופה הזאת לא נהגו לכתוב כך אך מעדיף לפרש את הכתיב על פי הנהוג בכתבי־יד מימי הביניים.¹⁹ הפירוש של בראש מנוגד לכתיב החסר שבכתובת, כגון 'בקש' (שורה 16), 'חמשה' (שורה 30), 'ששה' (שורה 30).²⁰ לנו נראה לחבר את 'קִיטוּט' אל שמות התכונה 'ניחוח', 'ניצוץ', 'כידוד'²¹ ו'עילול'.²² בשמות האלה מתבטל הניגוד בין שורשי ע"ו לשורשי הכפולים, כשם שהוא מתבטל בפועל במשקלים 'פּוֹלֵל', 'פּוֹלֵל' ו'הַפּוֹלֵל'. במקרא יש שלושה שמות במשקל הזה, והמגילות והכתובת הוסיפו עוד שניים.²³

16 ראו עוד: בראש (לעיל, הערה 2), עמ' 202–203.

17 אנו מודים לחנן אריאל שהציע את הקריאה 'הנה'.

18 בראש (לעיל, הערה 2).

19 שם, עמ' 200.

20 במגילות מדבר יהודה תנועה i קצרה ככלל אינה מסומנת באם קריאה. ראו: E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986, p. 19

21 צורה זו מודמנת פעם אחת בתנ"ך: 'כִּידוּדֵי אֵשׁ יִתְמַלְטוּ' (איוב מא, יא), וגירונה אינו ידוע. ראו: א' בן־יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, הערך 'כידוד', עמ' 2339.

22 השם 'עילול' משמש במגילות הגנוזות במקום 'עוֹלֵל' ו'עוֹלֵל' המקראיים, ראו למשל: מגילת הודיות, טור טו, שורה 24; פשר נחום, טור ד, שורות 2, 4; מגילת ישעיהו, טור יג, שורה 16. והשוו: 'קוטשר הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה, ירושלים תשי"ט, עמ' 290 והמקבילות מן הסורית הארץ־ישראלית שהביא.

23 על משקל זה ראו למשל: H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testaments*, Halle 1922, pp. 475–476. באתר קישר את הצורות האלה אל שמות מעין מְשׁוּרָשׁ ע"ו. ראו: J. Barth, *Die Nominalbildung in den semitischen Sprachen*, Leipzig 1894, pp. 210–213.

מקבילות לביטוי זה: 'כמעט קט', 'כמעט רגע', 'מעט מזער'. ראו: בראש (לעיל, הערה 2), עמ' 212; D. Dimant, *Qumran Cave 4, XXI: Parabiblical Texts, Part 4: Pseudo-Prophetic Texts (DJD, 30)*, Oxford 2001, p. 44. על המקבילות שהביאו יש להוסיף 'רַגַע קָטָן' (ישעיה נד, ז). כל המילים האלה – 'מעט', 'מצער', 'מזער', 'קט', 'קִיטוּט', 'קטן', 'רגע' – מציינות את קוצר הזמן, והכפל מציינ very (בעברית הקדומה אין 'קטן מאוד', שהרי המילים האלה מנוגדות). החילוף 'קט'/'קטן' מלמד אולי על קשר בין שתי המילים, כלומר הנו"ן היא סופית קדומה כמו 'אד'/'אדון'. ראו: J. Fox, *Semitic Noun Patterns*, Winona Lake 2003, pp. 67–68. על החילוף 'קט'/'רגע' ראו: דימנט, שם. והשוו: 'אחת מעט' (חגי ב, ו); 'כמעט רַגַע' (עזרא ט, ח). וראו גם: רנדסבורג (לעיל, הערה 2), עמ' 108–110.

על פי הקריאות החדשות יש בכתובת כתיבים פונטיים של \bar{o} ארוכה. כך המילית 'כה' כתובה בדרך כלל 'כו' (שורות 11, 17 ועוד). אמנם הכתיב 'כו' לא נודע עד עתה, אך נמצאו כתיבים מעין 'פו' (יחזקאל מ, י ועוד), 'פרעו' (4Q364, קטע 11, שורה 1 ועוד), 'שלומו' (מגילת הנחשת, טור ה, שורה 6). במגילת ישעיהו נפוץ הכתיב 'כוה'²⁴. אף מילת השלילה 'לא' כתובה 'לו' על פי קריאתנו ופירושונו (שורות 22, 67). הכתיב הפונטי הזה נמצא במגילות מדבר יהודה, והוא שולט בכתב־יד 4QD^a.

שם העיר 'ירושלם'/'ירושלים' נכתב לרוב חסר יו"ד, אולם בשורות 32 ו־66 התיבה כתובה ביו"ד, 'ירושלים'. כתיב זה מעיד כי בניב מחבר הכתובת מילה זו הסתיימה בצורן *-ayim*, כפי ששיער בראשון.²⁵ יש בכתובת כמה עדויות להגאי מעבר שנוצרו בתוך צירופי תנועות ועיצורים חלשים. כך התיבה 'הגאים' (שורה 13) מעידה על המעבר $y < \text{'אל"ף}$, ובדומה לכך כתיב התיבה 'העניאין' (שורה 38) משקף את המעבר *-i'i- < -iyi-*. דוגמאות לתופעה זו מצויות בשפע במגילות הגנוזות.²⁶ בשורה 74 כתובה מילה שניתן לקרוא 'הנטוה'.²⁷ הכתיב 'נטוה' שכיח במגילות מדבר יהודה; הוא משקף הגייה מעין *n^atū^wa*.²⁸

הצורה 'ואראה', שפתחנו בה, חשובה לא רק להבנת העניין אלא גם להבנת הלשון. הרי זו צורת עתיד מהופך, הרגילה במקרא ובמגילות מדבר יהודה, ושאינה בלשון חכמים. קודמינו שקבעו שלשון הכתובת דומה ללשון חכמים,²⁹ התעלמו מן התיבה 'ואראה' שבשורה 38.³⁰ מאלפת במיוחד העובדה שבכתובת מופיעה תמיד הצורה המלאה 'ואראה' ולא הצורה המקוצרת 'וארא'. בכך היא מצטרפת ללשון המגילות ולעברית השומרונים, שהשתמשו רק בצורה המלאה.³¹ העובדה ששלוש חטיבות מסוף ימי הבית השני השתמשו רק באחת מן הצורות החלופיות שבמקרא מעידה שהצורה המלאה הייתה חיה ופורייה בימים ההם.

נראה לנו שלשון הכתובת דומה ללשון המקרא ויותר מכך ללשון מגילות מדבר יהודה. לדגם 'ואראה' נוסיף את העתיד המוארך 'ואגדה' (שורה 12) ובכתיב חסר ה"א 'ואגיד' (שורה 21),³² וכן 'ואמרה' (שורה 31).

24 ראו למשל: קוטשר (לעיל, הערה 22), עמ' 137-139.

25 בראשון (לעיל, הערה 2), עמ' 198.

26 א' קימרון, 'על דיפתונגים והגאי מעבר במגילות מדבר יהודה', מחקרים בלשון, ב-ג (תשמ"ז), עמ' 259-278, בייחוד עמ' 262.

27 אך אפשר שכתוב 'הנטיה' בכתיב חסר.

28 א' קימרון, ו"ו לסימון הגה מעבר, צ' טלשיר, ש' יונה וד' סיון (עורכים), תשורה לשמואל: מחקרים בעולם המקרא, ירושלים תשס"א, עמ' 362-375, בייחוד עמ' 363-364. במסורת שומרון המילה 'נטוה' נהגית *nāṭuwuiyya*. ראו: ז' בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ד, ירושלים תשל"ז, עמ' 179.

29 ירדני ואליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 156.

30 קנוהל הציע לקרוא 'וראו'. ראו: קנוהל, עיונים (לעיל, הערה 2), עמ' 326.

31 ראו: E. Qimron, 'The Type *wa'evne* in the Hebrew of the Dead Sea Scrolls', J. Joosten & J.-S. Rey (eds.), *Conservatism and Innovation in the Hebrew Language of the Hellenistic Period (STDJ, 73)*, Leiden 2008 pp. 149-154.

32 ציון התנועה הסופית בהברה לא מוטעמת אינו אחיד בכתובת. על כתיבים חסרים של צורות העתיד המוארך ראו: ח' ליון, מגילות מדבר יהודה: דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 22-23.

מן הצורה 'לכה' (שורה 21) אנו למדים שהכינוי החבור נחתם בתנועה;³³ בשאר המקרים הכתיב כנראה חסר.

חשיבות רבה נודעת לצורה 'זאות', המופיעה אולי פעמיים בכתובת (שורות 37, 38). כתיב כזה של צורות שהייתה בהן אל"ף נחה ברצף -a'C- מצויים מעט במקרא ('נאוד' [שופטים ד, יט], 'צאוננו' [תהלים קמד, יג]) ושכיחים במגילות מדבר יהודה, ומאז גילוי המגילות התייגעו חכמי הלשון בפתרון, שהרי במילים מעין 'זאות', 'ראוש' נאלמה האל"ף בימים קדומים מאוד, כערות ניבי הכנענית והעברית. נראה לשחזר את התפתחות צורות מעין אלה כדלהלן: zo'ot < zoot < zôt < zât < za't. הכתובת מצטרפת לעדות רוב מסורות העברית ששימרו את ההגייה zo'ot (מסורת סופרי המקרא, העברית הבבלית, העברית השומרנית ומגילות מדבר יהודה).³⁴

אבל לשון הכתובת נבדלת מלשון המקרא ומלשון המגילות, למשל בשימוש בצורן הרבים והזוגי 'ים'/'יין'.³⁵ בכתובת לא נמצאו כללים אחידים לשימוש במ"ם או בנו"ן. גם במכתבי בר-כוכבא אין כללים אחידים. אמנם ניכרות העדפות של סופרים: יש המרבים במ"ם ויש המרבים בנו"ן. ומה בלשון חכמים? שלמה נאה קבע כללים ברורים לתפוצת הצורות בכתבי יד מופתיים של לשון חז"ל והבחין בכך שכללים אלה אינם מתאימים לממצאים מימי בר-כוכבא.³⁶ ומה שנמצא בכתובת אינו מתאים לכללים של לשון חכמים. למשל בלשון חכמים השתמשו בצורן הזוגי מעין 'שתיים' ו'שנים' במ"ם דווקא, לעומת 'שתיין' (שורה 15) ו'שניין' (שורה 30) שבכתובת. השימוש שבכתובת דומה במיוחד לשימוש במגילת הנחשת ובתעודות העבריות מימי בר-כוכבא.³⁷

סיכומו של דבר, לשון הכתובת אינה זהה ללשון איזה שהוא טקסט עברי אחר. היא דומה יותר מכול ללשון המגילות, ואין בה ולו קו אחד האופייני ללשון חז"ל בלבד. לשון הכתובת מלמדת שאין אנו מכירים אלא את אפס קצה של הלשון העברית בימי חיותה. כל ממצא אפיגרפי חדש מביא עמו חידושי לשון ומחייב אותנו לשקול מחדש את השקפתנו על תולדות העברית. אף הכתובת שלפנינו מעידה שהעברית של ימי הבית השני בארץ יהודה הייתה שונה מאוד מלשון חכמים.

33 להבדיל מלשון חז"ל, שבנסיונות רומות שימשו בה צורות כינויים בלא תנועה סופית, כגון 'לך'. ראו: ז' בן-חיים, 'צורת הכינויים החבורים ד', ית, י"ה במסורתיה של הלשון העברית', מ"ד קאסוטו, י' קלוזנר וי' גוטמן (עורכים), ספר שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 66-99.

34 על תופעה זו ראו: א' קימרון, 'ראש ואחיותיה', לשוננו, סה (תשס"ג), עמ' 243-247.

35 גם השימוש במילית הזיקה 'ש-' אינו אופייני לחטיבות האלה.

36 ראו: ש' נאה, 'שתי סוגיות נרושות בלשון חז"ל', מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 364-392, בייחוד עמ' 384-388. בעניין זה כתב לנו משה בראשר בהודעה בדואר אלקטרוני: לא שוכנעתי שהפתרון המצוין של נאה תופס לגבי כל מסורתיה של לשון חכמים.

37 ראו: J.T. Milik, 'Le rouleau de cuivre provenant de la grotte 3Q (3Q15)', M. Baillet, J.T. Milik & R. de Vaux, *Les Petites Grottes de Qumrân (DJD, 3)*, Oxford 1962, p. 233. בעדויות האפיגרפיות ממדבר יהודה כולל הכתובת שלנו דן אורי מור, ומחקרו עתיד להתפרסם בקרוב. הוא קובע שהממצאים האלה מתאימים להשערותו של בן-חיים שחילופי מ"ם ונו"ן בסוף תיבה נובעים מכך שהניגוד הפונטי שבין העיצורים האלה התבטל בסוף תיבה, והרוברים השמיעו תנועה מאונפת ולא עיצור של ממש.

